

Толубаева Чолпон Дерденбаевна
«СЕЙТЕК» ЭПОСУНДАГЫ ПСИХОЛОГИЯЛЫК ПОРТРЕТТИК СҮРӨТТӨӨЛӨР
ЖАНА ПОРТРЕТ МАСЕЛЕСИ
Толубаева Чолпон Дерденбаевна
ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПОРТРЕТНЫЕ ОПИСАНИЯ И ПРОБЛЕМА ПОРТРЕТА В
ЭПОСЕ «СЕЙТЕК»
Tolubaeva Cholpon Derdenbaevna
PSYCHOLOGICAL POTRAIT DESCRIPTIONS AND THE ISSUE OF POTRAITURE
IN THE EPIC “SEITEK”

УДК:801.81

Аннотация. “Сейтек” эпосу “Манас” эпосунун үчүнчү бөлүмү. Эпосто “Манас”, “Семетей” бөлүмдөрүнүн сюжети улантылат. “Сейтек” эпосунда чоң атасы Манас жана өз атасы Семетейдин элди-жерди коргоо идеялары улантылып эркиндик жана ынтымак үчүн күрөшүү идеялары жайылтылат.

Андыктан макала “Манас” үчилтигинин үчүнчү бөлүгү “Сейтек” эпосундагы психологизм маселесине арналган. Психологизм адабий чыгармадагы каармандардын кулк-мүнөзүнө, кыял-жоругуна жана жан дүйнөсүнө тийиштүү психологиялык абалды изилдейт. “Сейтек” эпосунун сюжеттик өнүгүүсү бирде манасчынын баяндоосу, каармандардын кептери жана монологдор аркылуу өнүгөт. Натыйжада макалада психологиялык портреттик сүрөттөөлөр, каармандардын жекече индивидуалдуу портреттери, алардын ар кандай окуялардагы психологиялык абалын чагылдырган кептери психологизм маселесинде талдоого алынды.

Негизги сөздөр. Психологизм, портрет, психологиялык сүрөттөө, каарман, кыял-жорук.

Аннотация. Эпос «Сейтек» является третьей частью эпоса «Манас». В нем продолжается сюжетная линия частей «Манас» и «Семетей». В эпосе «Сейтек» развиваются идеи защиты народа и родной земли, которые отстаивали его дед Манас и отец Семетей, а также распространяются идеи борьбы за свободу и единство. Данная статья посвящена вопросу психологизма в третьей части трилогии «Сейтек». Психологизм изучает психологическое состояние персонажей литературного произведения, их характер, поведение и внутренний мир. Сюжетное развитие эпоса «Сейтек» строится через повествование манасчи, речи персонажей и монологи. В статье анализируются психологические портретные описания, индивидуальные портреты героев, их высказывания, раскрывающие психологическое состояние в различных ситуациях, в контексте проблемы психологизма.

Ключевые слова: Психологизм, портрет, психологическое описание, персонаж, характер и поведение.

Abstract. The epic Seitek is the third part of the Manas epic. It continues the storyline of the Manas and Semetey sections. In Seitek, the ideas of protecting the people and homeland, upheld by his grandfather Manas and father Semetey, are further developed, along with the promotion of the struggle for freedom and unity. Thus, this article is dedicated to the issue of psychological depiction in the third part of the Manas trilogy-the Seitek epic. Psychological depiction explores the psychological state of literary characters, their temperament, behavior, and inner world. The plot of Seitek develops through the narration of the manaschi, the dialogues of the characters, and their monologues. This article analyzes psychological portrait descriptions, the individual portraits of characters, and their statements that reflect their psychological state in various situations, all in the context of psychological depiction.

Keywords. Psychological depiction, portrait, psychological description, character, temperament and behavior.

“Сейтек” эпосунда Кончоронун чыккынчылыгынан улам Каныкей торпок кайтарат, Семетей кайып болуп кетет. Күлчоро болсо, душмандар менен кармашып жатып, колго түшөт. Ал эми Айчүрөк Кыяздын торуна түшүп, бирок сыйкырчылык өнөрү менен ар күнү түн киргенде ар башка келинге өзүнүн кебетесин кийгизип, Кыяздын жанына жаткызат. Айчүрөктүн башкы максаты - Сейтекти аман-эсен эр жетилтүү.

Кыяз Күлчорону жылкычысы Карагулга отунчу кылып берет. Карагул кааласа Күлчорону тынымсыз отун жыйдыртып, далысын оюп туз салып, кечирин кестирип, жылкычыларга көк бөрү кылып тарттырып, ит чыдагыс кордуктарды көрсөтөт. Андыктан “Сейтек” эпосунда мурунку “Манас”, “Семетей” эпосторундай эле терең психологизм камтылган. Психологизм маселеси бирде манасчынын баяндоосундагы психологиялык сүрөттөөлөрдө берилсе, бирде каармандардын өз ара сүйлөшүү диалогдорунда, каармандардын узак монологдорунда камтылган.

“Төрөлгөндө бу бала
Баладан башка көрүнүп,
Аркасында кара жал
Эки айрылып төгүлүп,
Ойрону көк жал шеринин
Дал өзүндөй көрүнүп,
Кирпиги жалын, көзү чок,
Жаралган айдай бала жок,
Жазы маңдай, кең далы,
Жалаяк ооз, жар кабак,
Жан жанынан байкап бак!
Мурунуна муруну
Булгап койгон эмедей,
Кулагына кулагы
Курган көк жал сыягы,
Караган кара көзүндөй
Кадимки канзааданын өзүндөй,
Оозунан түшө калгандай.”[5.39]

Бул биз мисалга алган Сейтектин жаңы төрөлгөндөгү кебетеси- анын статистикалык өңү түсүн, жүзүн чагылдырган классикалык портрети болду. Ал -баатырдын уулу. Айчүрөк колундагы баласынын жүзүнө тигилгенде Семетейге окшош жактары дароо көзүнө урунат. Анын үстүнө дүйнөлүк эпостордогу салтуу сүрөттөлүшкө ылайык атасынын баатырдыгын, анын идеяларын эле улантпастан мураскер уул анын бардык сырткы турпатын, бой келбетин өзүнө алат. Ошондуктан ал тактын эле мураскери эмес. Ал атанын -уулу жана келечекте элди сырт душмандардан коргой турган баатыр. Демек баатырдын портрети өзүнө ылайык берилиши керек. Мындай портреттик мүнөздөмө эпостук чыгармалардагы салттуу классикалык портрет болуп саналат. Бирок портрет каармандын сырткы бой-келбетин, өңү түсүн эле билдирбестен, эпостун сюжети ылайык ар кандай турмуштук окуяларга байланыштуу каармандын кыял-жоругун, кулк-мүнөзүн, адамдык сапаттарын да билдирет. Мына ушул жерден адабиятчы Д.Асакееванын :“ Көркөм чыгармадагы каармандын сырткы өңү-түсүн, кебете-кешпирин, кийим, кечесин, жүрүш, турушун, кылык, жоруктарын сүрөттөө портрет деп аталат. Жазуучу адамдын кулк-мүнөзүндөгү бардык чындыкты, жада калса сезимдердин түпкүрүндө сакталып жаткан ойлорду, жашоодогу бардык кыйынчылыкты көркөм сөздүн жардамы менен түзгөн портретинде чыгарат. Портрет адамдын сырткы көрүнүшүн болгонун болгондой көчүрүп жазуу эмес, аны тарыхый кырдаалга, сюжеттик өнүгүшкө жараша көркөм жазуу дегенди билдирет” [1.275] деп, айткан теориясы эпостук чыгармадагы портретке карата айтылгансып биздин пикирибизди бекемдейт.

Эпосто Сейтек чоң атасы Манастыкындай, өз атасы Семетейдикиндөй өтө ашынган тентектиги, эч нерседен жалтанбаган курчтугу, өзү курдуу балдардын арасынан аны айырмалап турган колу ачык берешендиги, айкөлдүгү жана тегерегине элди чогулта алган

сапаттары аркылуу жалпы элге жайылуу менен келечекте элди душмандардан коргой алат деген ишеним менен тааныла баштайт.

“Канга тоюп катыгып,
Калкка Сейтек атыгып,
Күйүп турган чок чыгып,
Мындай тентек жок чыгып,
Калк бүлдүргөн шок чыгып,
Канча эренин сабады,
Каарына чыдабай
Жедигер журту жадады.
Сыягын көрсөң баланын
Кирпиги жалын, көзү чок,
Кишиден мындай балаа жок.
Жалаяк ооз, жар кабак
Жана эрдигин сынап бак,
Көзү жалын, кеби тик,
Мурун борчук сеңирдей,
Бу кара саат кутургур
Булкушканды жегидей.
Чамынганы жолборстой.”[5.70]

Манасчынын баяндоосундагы Сейтектин кулк-мүнөзүнө тийиштүү ушундай психологиялык мүнөздөмөдөн улам анын психологиялык портрети тартылып, анын келечекте элди коргоп, алардын таламын талаша алган, Мекенди коргой ала турган баатыр болуп чоңоюшунан кабардар кылат. Эпостун сюжеттик өнүгүүсү аркылуу Сейтектин психологиялык портрети уламдан улам толукталып жүрүп отурат. Ал эми төмөндө болсо Күлчоронун Канчоронун кастыгынан, көрөлбастыктын кулу болуп, киши көрбөгөн кордуктарга туш болгонун чагылдырган психологиялык портрети анын бүткүл ички жан дүйнөсүн чагылдырат. “Армандуу болгон Күлчоро,

Ошондон кабар баштайлы.
Агарып өңү суюлуп,
Эки беттен аккан жаш
Акырек ылдый куюлуп,
Арык койдой жөтөлүп,
Амалсыз отун көтөрүп,
Ошо кезде Чоронун
Кордолгон мындай болобу,
Үп эткендей үнү жок,
Тирүү болчу түрү жок,
Буулум, кийбес Күлчоро
Буурул байтал тай таппай,
Ушундай экен дүйнө бок!”

Күлчоро көрө албастыктын айынан отун чогулткан кулга айланат. Биз келтирген эпостук үзүндүдө анын кулчулуктан кор болгон психологиялык портрети көз алдыбызга тартылат. Ал физиологиялык жактан эле жабыр тарткан жок. Анын портретине жогоруда манасчынын баяндоосундагы психологиялык мүнөздөмөдөн улам өткөн жашоосу менен азыркы ахыбалы сүрөт менен тартып койгонсуп белгилүү болду. Демек жогоруда адабиятчы Д.Асакеева белгилегендей каармандын портрети эпостук чыгармаларда деле ар кандай сюжеттик кырдаалга ылайык каармандын сырткы кейпин эле чагылдырбастан жан дүйнөсүн, ички психологиялык абалын чагылдырат экен. Андыктан портрет маселеси эпостук чыгармаларда да каармандын окуяга жараша психологиялык ал-абалын, жашоосундагы орчундуу өзгөрүүлөрдү билдирүүдө чоң рол ойнойт. Мындай дегенибиз эрдиги жагынан, согуштук аракеттерди мыкты өздөштүргөн жагынан, эч кимди алдына чыгарбаган Күлчоро Канчоронун амалданып курал-жарагы жок куран окуп келебиз деп

алдап алып чыгып, жедигерликтерге салып бергендиги билинет. Ошентсе да ал колуна кармаган куралы жок душмандар менен күн-түн кармашып, кашык каны калганча салгылашат. Кыяз амалкөйлүк менен Күлчорого тор ыргытып, колго түшкөн баатырды Канчоронун кеңеши менен кулга айлантат. Күлчоронун күчүн кетирип, кечирин кесип, далысына туз салып, ал жарааты айыгып калганда, кайра аны тилдирип, адам чыдагыс кордуктарды көрсөтүп, мокотуп, өлүүдө жок же тирүүнүн катарында эмес, колунан эч нерсе келбес кулга айланып, ички жан дүйнөсү сыздаган, айла жоктон кулга айланган психологиялык портретин байкоого болот.

Эпосто каармандардын портрети манасчынын мүнөздөмөсүндө, кээ бир учурда каармандардын кебинде да сыпатталат. Маселен Карадөө Сейтекке жолугуп анын ата теги, ким экендигин баяндап, чоң энеси Каныкей менен даанышман Бакайдын Канчоронун колунда кулчулукта калганын билдирет. Карадөөнүн кеби аркылуу Бакайдын ошол учурдагы психологиялык ахыбалы белгилүү болот.

“Картайганда Бакайды
Кузгундай көзүн кызартып,
Куу сакалын чубалтып,
Көк жал Бакай карынын
Көзүнүн баары ириндеп,
Муңайып мууну зирилдеп,
Өлөйүн деп өлө албай,
Өз жанын өзү кыя албай.
Дүнүйөдөн кете албай” [5.79]

Бакайдын психологиялык портрети Карадөөнүн кебинде берилип жатат. Узак карылыкка жеткен кезинде Канчоронун чыккынчылыгы Бакайды психологиялык жактан кор кылат. Бул психологиялык мүнөздөмөдө Манастын кеңешчиси, калк урматтаган карыя Бакайдын Семетейдин кайып болушу, Айчүрөктүн туткун болуп кетишин, Каныкейдин күнгө айланып торпок кайтарып калышына, жашоодон үмүт үзүп, өлөйүн деп өзүнө кол салалбай, абдан кыйналган, жан дүйнөсү кыйналып кор болгон Бакай бабанын портрети көз алдыга тартылат.

Манасчы эпосто катышкан ар бир каармандын сюжеттик окуяга жараша сырткы портретин, алардын ар биринин ички жан дүйнөсүн ийне жибине чейин сүрөттөп, алардын ар биринин жекече индивидуалдуулугун, портреттик өзгөчөлүгүн сүрөттөөдө кайталангыс укмуштуудай психологиялык мүнөздөмөлөр аркылуу бере алган.

“Күндүк менен күн көргөн,
Бир кара кемпир көрүндү.
Устукан сөөгү жайланган,
Артына колу байланган,
Артыкча шору кайнаган,
Кысыр эмди торпоктун
Ортосуна байланган
Торпоктор кетет сайгактап,
Сүйрөлүп кемпир чыркырап,
Таманы ташка быркырап.
Этинин баары бөлүнүп,
Канынын баары төгүлүп” [5.291-292]

Каныкейдин эпикалык биографиясы сюжеттин өнүгүшү менен жаш, секелек кыз кезинен берки статистикалык, психологиялык портреттери манасчынын кебинде, каармандардын сүрөттөөсүндө айтылып келет. Ушул жерден орус изилдөөчүсү В.Барабаштын Психологический портрет «... не только дает описание внешнего облика героя, но и отражает динамику развития его личности» [2.96] деп айткандай Каныкейдин образы анын психологиялык портрети манасчы тарабынан терең чагылдырылып тереңдеп жүрүп отуруп, биз белгилегендей “Сейтек” эпосунда кара кемпирге айланган психологиялык портретин байкоого болот.

Эпосто психологиялык портреттик мүнөздөмөлөр өтө күчтүү берилет. Манасчынын психологиялык мүнөздөмөсү аркылуу каармандардын психологиялык абалы, алардын жан дүйнөлөрү, эмоциясы таасын көрсөтүлөт.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Асакеева Д. Ж. Адабият теориясы. –Бишкек,2024.
2. Барабаш О. В. Психологизм как конструктивный компонент поэтики романа Л. Н. Толстого «Анна Каренина»: дис. канд. филол. наук / О. В. Барабаш. - М.: МГУ, 2008 — 208 с. 127
3. Толубаева Ч.Д., Жумашова Н.А. Психологизм в разделе «Великий поход» эпоса «Манас»// Бюллетень науки и практики.2023.Т.9.№ 2. С. 394-399.
<https://doi.org/10.33619/2414-2948/87/48>
4. Толубаева Ч.Д., Жумашова Н.А. Роль монологов в эпосе «Семетей»//
5. Бюллетень науки и практики. 2022.Т.8 №12. С. 583-588. <https://doi.org/10.33619/2414-2948/85/78>
6. Сейтек. С.Каралаевдин варианты боюнча. -Бишкек, 2010.
7. Дөөлөтбекова, Г. С. Көркөм чыгармалардагы диалектизмдердин колдонулуу зарылчылыктары жана өзгөчөлүктөрү / Г. С. Дөөлөтбекова // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2024. – No. 2(60). – P. 156-163. – EDN KSJEFU.
8. Акбарова, Ч. Э. Политическая способность Алманбета в эпосе Манас / Ч. Э. Акбарова // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2024. – № 1(59). – С. 175-179. – EDN LPSQGN.